

Židovská komunita na Slovensku v roku 1944 z pohľadu orálnej histórie

(The Jewish Community in Slovakia in 1944 from the Perspective of Oral History)

PETER SALNER

DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2025.1.06> © Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i.
© 2021, Peter Salner. This is an open access licensed under the Creative Commons

Peter Salner, Ústav etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i., Klemensova 19, 813 64 Bratislava; e-mail: peter.salner@savba.sk

1944 was characterized by dramatic events that negatively affected the fate of Jews in the war-time Slovak Republic including those territories, which became controlled by Hungary after the Vienna Award. This study analyses strategies that helped the Jews to survive. It focuses mainly on the results of the Oral history project: The Fates of those who survived the Holocaust as well as the already published or hand-written recollections of the then witnesses.

Baptism represented a frequent strategy of a rescue based on an assumption that the authority of the Church and the President – a Catholic priest would protect the endangered ones. Various state exemptions were expected to protect not only the concerned person, but his/her whole family. After the Germans occupied Slovakia, the Slovak legislation became invalid. Thus the fake “Aryan” papers were considered to secure ostensibly greater protection. The Slovak National Uprising enabled the Jews to take active part in the fight against fascism. After the Uprising was defeated, the Jews were seeking their rescue in various forms of hiding. However, soon it became clear that no particular strategy could secure their survival. Only individual skills, coincidence, the majority attitudes and/or (non)acting of perpetrators proved to be effective.

Key words: The year of 1944, sources, survival strategies, occupation of Slovakia, Slovak National Uprising, rescuers, confidants

How to cite: Salner, P. (2025). Židovská komunita na Slovensku v roku 1944 z pohľadu orálnej histórie. Slovenský národopis, 73(1), 76–92.

DOI: <https://doi.org/10.31577/SN.2025.1.06>

V priebehu roku 1944 už nacistické Nemecko a jeho spojenci na frontoch 2. svetovej vojny prehrávali, stále však boli dostatočne silní, aby „doma“ presadzovali svoje predstavy. Komplikovaná dobová situácia priniesla niekoľko historických momentov, ktoré ovplyvnili život (a smrť) židov vo vojnovnej Slovenskej republike, ale aj na územiach, ktoré sa po Viedenskej arbitráži (2. 11. 1938) stali súčasťou Maďarska.¹ Spomením správu Alfreda Wetzlera a Rudolfa Vrba,² okupáciu Maďarska v marci a neskôr (koncom augusta 1944) aj Slovenska nacistickým Nemeckom, masové deportácie z oboch štátov, Slovenské národné povstanie a vývoj po jeho potlačení. Napriek uvedenému toto obdobie nevyvolalo dosiaľ väčší záujem slovenskej etnológie. V tomto texte chcem prostredníctvom spomienok pamätníkov prezentovať rôzne stratégie, ktoré im umožnili prežiť.³ Keďže niektoré z nich využívali ohrození židia už skôr, nazerám v takýchto prípadoch aj pred rok 1944.

Pramene

Pri analýze skúmaného obdobia používam hlavne poznatky z medzinárodného projektu *Oral history: Osudy tých, ktorí prežili holokaust*. Iniciátorom bol profesor Yale University Geoffrey Hartman. Zámerom bolo formou videonahrávok zaznamenať a zachovať pre budúcnosť autentické spomienky židovských svedkov na ich život v období holokaustu. Na Slovensku projekt prebehol v rokoch 1995-1997 a priniesol 148 svedectiev.⁴ Uložené sú v archíve Nadácie Milana Šimečku, ktorá projekt organizácie zabezpečovala a dodnes spravuje tieto svedectvá. V texte citujem autentické úryvky zo svedectiev, pretože tvoria k prezentovaným faktom „pridanú hodnotu“ v podobe individuálnych osudov, emócií a dobovej atmosféry. Na rozdiel od ostatného textu tieto časti označujem kurzívou.

Hoci na Slovensku neskôr prebehla aj iná, podobne koncipovaná akcia,⁵ v príspěvku sa opieram výhradne o svedectvá, získané v priebehu spomenutého projektu od ľudí, ktorí aspoň časť roka 1944 prežili na území vojnovnej Slovenskej republiky alebo na arbitrážnych územiach.⁶ Vedie ma k tomu skutočnosť, že pri väčšine týchto

1 Na arbitrážnych územiach sa ocitlo približne 44 000 židov z pôvodne slovenského územia (Büchler, 1998: 66).

2 Správa, ktorú spísali v apríli 1944 v Žiline, konkretizovala dovtedy skôr tušené hrôzy koncentračných táborov (Vrba, 2014: 337–376). Zhodnotenie významu správy pozri napr. Conway, 2014.

3 Každá z uvedených stratégií si zasluhuje väčší priestor, to by však presiahlo rozsah štúdie.

4 Z tohto počtu 9 osôb deportovali v prvej vlne transportov (25. marec – 20. október 1942), 104 ľudí strávilo aspoň časť roka 1944 vo vojnovnej Slovenskej republike, 34 ľudí žilo v Maďarsku (26 na arbitrážnych územiach a ôsmi ilegálne v Budapešti) a jeden zo svedkov sa pripojil k partizánom v Juho-slavii.

5 Bol to najmä o projekt USC Shoah Foundation Visual History Archive. Jeho výsledky sú k dispozícii v pražskom Centre vizuálnej histórie Malach.

6 V texte sa sústreďujem predovšetkým na vojnovú Slovenskú republiku. K zavádzaniu protižidovských opatrení na arbitrážne územia pozri napr. Lang, Štrba 2006; Lang, 2016; Csósz, Szeghy-Gayer, 2021.

rozhovorov som bol osobne prítomný. Okrem obsahu som mohol vnímať emocionálne reakcie svedkov, viesť s nimi neformálne rozhovory po ukončení nahrávania, pri slávnostnom odovzdávaní kaziet svedkom, alebo pri súkromných stretnutiach. Tieto poznatky dopĺňam údajmi z rukopisných (Eckstein, nedatovaný rkp.⁷; Eichler, nedatovaný rkp.⁸) alebo publikovaných memoárov (Cohn, Ciaccio, 2017; Gonda, 2007; Stern, 2005).

Prvé protižidovské opatrenia prijali na Slovensku už počas autonómie (6. 10. 1938) a postupne pribúdali ďalšie.⁹ Židia sa pri hľadaní ochrany spoliehali na authority štátu a katolíckej cirkvi. Nechýbali pokusy o (legálny alebo ilegálny) odchod zo Slovenska, ktorý najčastejšie smeroval do Maďarska. Inú reakciu vyvolala informácia o chystaných deportáciách. Prvé transporty v roku 1942 sa týkali mladých slobodných ľudí. Ako vo svojom denníku uviedol 12. 3. 1942 rabín Armin Frieder,¹⁰ „odporúčal som slobodným zosobašiť sa, pretože slobodné ženy budú vyhostené ako prvé. Verejné notárstvo mi umožnilo vydať oficiálne povolenie na uzavretie manželstva a od piatku do nedele som vykonal 45 obradov pre mladé páry“¹¹ (Frieder, 1993: 51–52).

Krst¹²

Už koncom roka 1938 sa mnohí židia usilovali eliminovať hroziace nebezpečenstvo. V štáte, ktorý sa deklaroval ako kresťanský a na jeho čele stál prezident – katolícky kňaz, videli východisko v prijatí krstu. Vychádzali pritom z logického, no mylného predpokladu, že tento krok zaručí bezpečnosť osôb a ich majetku počas celej existencie ľudáckeho štátu. Už v novembri a decembri 1938 dobová tlač kritizovala početné prípady náboženskej konverzie: „Bratislavskí židia sa idú hromadne krstiť“,¹³ „Bratislavská evanjelická cirkev nebude prijímať židov.“¹⁴

Informáciu o krste som našiel v 33 zo 104 svedectiev ľudí, ktorí žili na území Slovenskej republiky, pričom v žiadnom z 26 svedectiev z arbitrážnych území som sa s týmto riešením nestretol.¹⁵ Domnievam sa, že rozdiel spôsobilo odlišné postavenie

7 Archív autora. Alexander Eckstein pôsobil počas holokaustu v bratislavskej Ústrední Židov. Patril k tým, ktorí využívali svoj post, aby „... mohli pomáhať Židom“ (Eichler, nedatovaný rkp: 79). Kópiu nedatovaného strojopisu mi venoval priateľ A. Ecksteina.

8 Archív autora. Kópiu Eichlerovho nepublikovaného textu mi láskavo poskytol jeho syn Juraj.

9 Vyvrcholením tohto procesu je vládne nariadenie 198/1941 o právnom postavení Židov (známe ako Židovský kódex).

10 Armin Frieder (1911 – 1946) bol rabínom prúdu status quo ante a prvým predsedom Ústredného zväzu ŽNO. Písal denník, ktorý po rabínovej náhlej smrti vydal jeho brat Emanuel Frieder.

11 Toto riešenie malo krátkodobý efekt, pretože už 11. apríla 1942 vypravili z Trnavy prvý rodinný transport „... so židovskými mužmi, ženami, no aj starcami a deťmi...“ (Kamenec, 1991: 175).

12 Podrobnejšie k tejto problematike Salner, 2025.

13 Slovenský denník, 30. 11. 1938.

14 Slovenský denník, 2. 12. 1938.

15 Fogelová, Szeghy Gayer 2024 v monografii o Košiciach spomínajú prípady pomoci pokrsteným židom. Z kontextu však nie je jasné, či ide o o vojnové konverzie alebo staršie prípady.

cirkvi v oboch krajinách. V Maďarsku sa preto židia spoliehali viac na autoritu štátu. Očakávanú ochranu si chceli „poistiť“ striktným dodržiavaním zákonov, a to aj v prípadoch, keď tým ohrozovali iných súvercov. Romi Cohn na základe vlastných skúseností opísal jednoznačne odmietavé reakcie židovského holiča a krajčír, keď ich v období po okupácii Maďarska požiadal, aby mu upravili vlasy resp. kabát na „kresťanský spôsob“. Holič „okamžite pochopil, že mienim odísť z mesta a že sa nemienim presunúť do geta. Začal zúriť a kričal na mňa, že nemám právo utekať.“ Podobne sa zachoval aj krajčír, ktorého požiadal, aby mu upravil kabát: „Reagoval tak isto ako ten holič, nakričal na mňa, že tu platia zákony a on sa nebude podieľať na ich porušovaní. „Viem, čo sa chystáš urobiť,“ obvinil ma. „Chceš utiecť pred getom a v tom ti pomáhať nemienim!“ (Cohn, Ciaccio, 2017: 79–80).

V úvahách o pokrstení bol dôležitý prístup konkrétneho farára. Niektorí vyžadovali absolvovať prípravu v plnom rozsahu, čo trvalo dlhšiu dobu. Iní chápali „záchranný“ význam konverzie a potrebný doklad udelili „v skrátenom konaní“, niekedy dokonca bez obradu. V prípade dôkladnej kontroly dokumentov bolo dôležité, aby falošný (starší) dátum krstu bol nielen na tlačive, ale aj v cirkevnej matrike. Keďže toto riešenie poskytovalo určitú ochranu počas prvej vlny deportácií, ohrození židia sa naň spoliehali aj v roku 1944. Krstný list (pravý či falošný) však stratil význam po okupácii Slovenska v roku 1944:

Pýtali sa ma, či som žid. Zaprel som, veď som bol pokrstený. Padli ešte ďalšie otázky, ale podrobnosti si už nepamätám. Pamätám sa, že mi povedali: „Tak, poď sem nabok, rozopni si nohavice a ukáž nám svoje prirodzenie.“ To som neurobil, lebo som bol obrezaný a povedal som, že som pokrstený. Gestapáci sa zasmiali ako na dobrom vtip. Potom znova začali otázky, či som jej syn a či to je moja matka. Obaja sme zapierali. Potom ma začali biť stále silnejšie a silnejšie. Toto moja matka nevydržala a povedala, že som jej syn. (OH, Muž 1930/56)

Neformálne rozhovory na motívy konverzie ukázali dva základné prístupy. Väčšina opýtaných tento krok chápala ako účelový akt. Potvrdzujú tým slová Jána Holčíka, že „... asi 14 ľudí sa z týchto pokrstených zachránilo a po vojne sa prišli odhlásiť z cirkvi. Bolo teda viac-menej jasné, že sa dali pokrstiť, aby sa zachránili.“¹⁶ (Iní neučinili ani tento jednoduchý krok, čím nepriamo potvrdili, že krst vnímali od začiatku za formalitu). Zriedkavejšie pokrstení (z vďačnosti, presvedčenia alebo „pre istotu“) v cirkvi zostali. Hlavne z posledného dôvodu niektorí nechali po vojne pokrstiť aj svoje deti.

Rovnaký prístup, teda ignorovanie vojnových konverzií, aplikovalo po oslobodení vedenie komunity. Umožnil to platný štatút, ktorý „bazíroval na automatickosti (stačilo byť Židom podľa rituálnych predpisov) a stal sa členom obce“¹⁷ (Eichler, ne-

16 <https://domov.sme.sk/c/20750757/dozoroval-evanjelicku-cirkev-prekaza-mi-ked-fasisti-zneuzivaju-sturove-vyroky.html> Uverejnené v *Sme*, 31. 12. 2018.

17 Stačilo, aby záujemca o vstup mal židovskú matku, alebo konvertoval podľa pravidiel ortodoxného judaizmu.

datovaný rkp.: 8). Židovské náboženské obce preto prijímali do svojich radov aj ľudí, ktorí sa nechali počas holokaustu pokrstiť. Stačilo, že mal židovskú matku, prípadne absolvoval konverziu podľa pravidiel ortodoxného judaizmu. Skôr to vadilo niektorým radovým členom komunity.

Výnimky

Ďalší „záchranný pás“ predstavovali prezidentské alebo „hospodárske“ výnimky, ktoré chránili pred deportáciou nielen držiteľov, ale aj ich rodinných príslušníkov. Z tohto dôvodu dochádzalo k dohovoreným sobášom:

My sme mali nejaké povolenie, tak ešte som urobil dobrý čin. V štyridsiatom druhom som si vzal za ženu nejaké dievča, ktoré by bolo ináč sa dostalo do Poľska. To som urobil najprv ja v júni a potom môj brat následoval až v septembri. Tiež takto len po známosti, bez lásky a podobne. Ale moje manželstvo už trvá päťdesiatšesť rokov, hoci sme sa brali len na doporučenie otcových priateľov. (OH, Muž 1916/142)

Eckstein opísal aj okolnosti získavania výnimiek: „Vypukla horúčka hľadania žltých legitimácií, krstných listov, útekov. Každý hľadal akýkoľvek spôsob záchrany pred deportačnou mašinériou. Ten, kto zoženie žltú, dúfa vo svoju záchranu. Žlté legitimácie boli dostupné pre tých, čo mohli dokázať svoju hospodársku dôležitosť pre štát. Čo mal však robiť ten dav, ktorý bol z hospodárskeho života rôznymi nariadeniami vytlačený? Aj oni sa pokúšajú o jej získanie, veď peniaze presvedčajú... Niektorým sa to aj za vysoké sumy podarí. A potom tí Slováci, čo „žltých“ berú ako tovar, zmenia túto farbu na bielu. Nesmie predsa zmiznúť ani náhodou tento spôsob získania majetku. A kolotoč sa začína odznova“ (Eckstein, nedatovaný rkp.: 32). Nechýbali ani pokusy falšovať potrebné dokumenty (podrobnejšie Gonda, 2007).

Keďže pravidlá výnimiek sa často menili, zaručovali len obmedzenú bezpečnosť. Po okupácii Slovenska v roku 1944 sa ich ochranný význam celkom stratil, pretože okupanti „... nerešpektovali žiadne slovenské židovské zákony, najmä výnimky z deportácií“ (Eichler, nedatovaný rkp.: 90). Potvrdením je nasledovné svedectvo:

Vtedy bolo také nariadenie, že kto pracuje a žije spolu s rodičmi v jednej domácnosti, chráni aj tých rodičov. Fakticky tak to aj bolo, takže do roku 44 tak sme žili vlastne, že chránila som ich. Pracovala som, preto všetko jedenástkrát v noci nás predsa zobrali. (OH, Žena 1910/5)

Falošné „árijské“ dokumenty

„Árijské papiere“ ponúkali zdanlivo bezproblémovú formu prežitia. Svedectvá a memoárová literatúra ilustrujú, že novú identitu židia získavali buď vďaka upraveným

dokumentom iných osôb, alebo pomocou falošných dokladov. V roku 1944 preto „úkolom bolo hľadať a nájsť kontakty s políciou na zaobstaranie falošných dokumentov (árijské svedectvá totožnosti a policajné odhlášky)“ (Eichler, nedatovaný rkp: 84; pozri tiež Gonda, 2007).

Život v cudzej identite som (najmä v porovnaní s utrpením v koncentračných táboroch) dlhšie vnímal ako „bezproblémový“, veď dotyčným, pokiaľ ich neodhalili, „vlastne sa nič nestalo“. Až neskôr som pochopil aké psychické nároky a negatívne následky vyplývali z tejto stratégie. Dotyční museli zabudnúť na svoje meno, prijať identitu človeka, ktorého dokumenty používali. Ich nové „ja“ neraz vyžadovalo, aby sa pohybovali na verejnosti, dochádzali do zamestnania, zúčastňovali sa na verejných podujatiach či náboženských obradoch. S tým sa spájali neustále obavy, že stretnú človeka „z bývalého života“, prípadne „nekresťanský pôvod“ prezradia vlastnou chybou. Aby zmenšili riziko odhalenia, vyhýbali sa spoločenským kontaktom. Podozrenie však mohla vyvolať aj prílišná opatrnosť.¹⁸

„Život v cudzej koži“ aplikoval aj muž, ktorý sa s dokladmi slovenského Nemca usídlil najskôr v Žiline. Novú identitu deklaroval odevom, sebavedomým vystupovaním a „primeraným“ správaním“:

Ja som sa dostal do styku s najnebezpečnejším gardistom v Žiline, ktorý sa zaoberal tým, že dával židov vystahovať do žilinského zberného tábora za to, aby mohol ich nábytok získať. Ja som bol jeho dôverníkom, lebo on mal krčmu. A ja som tam v tej krčme sa stravoval a tak sa so mnou zoznámil. A on ma poveroval s rôznymi vecami, veľmi nepríjemnými. On nielen židov dal vystahovať, aj kresťanov, kludne. Mňa poveril ten a ten, je mi dlžný, on ho zažaloval, asi bol podvodník, zavreli ho a teraz manželku vystahovať. Ja som musel vystahovať, ja som sa omluvil, ale som vystahoval. On potom prenajal krčmu v Púchove, mňa on tam zobral, aby som tam robil výčapníka. Viete, on mi strašne dôveroval, lebo ja som aj vyzeral jako Nemec, ja som sa aj obliekol ako Nemec. Nosil som taký ten klobúk, taký tirolácky, ja som vtedy mal fúzy. Nosil som biele punčochy, vtedy sa nosili pumpky, viete, takže absolútne dôveroval. Ale mne sa stalo aj to. Kde som býval, tam bývala aj jedna židovská rodina a tí sa ma strašne báli. (OH, Muž 1919/81)

Prešovská rodáčka prešla ilegálne do Maďarska a vďaka „árijským dokumentom“ sa zamestnala v hoteli. Ani tu sa však nevyhla zložitým situáciám:

No a potom prišiel ten plukovník, ja som bola v pokladni. Žiaľbohu, nebol nikto v kaviarni, on si sadol k stolu pri dverách, to sa otvorili také sklenené dvere, to už bol máj, bolo otvorené a ma zavolať. Pýtam sa ho, že čo si praje a on mi hovorí: „Pozri sa na mesto, aké je krásne.“ A ja sa ho pýtam: „Čo je také krásne, však je jar, samozrejme, že mesto je krásne. Jak inokedy.“ A on hovorí: „Nie, dneska je mesto krásne zvlášť, lebo dneska, keď dobre oblečenú paniu vidím na ulici, tak už budem

18 Podrobnejšie k tejto problematike pozri štúdiu Salner, 2019.

vedieť, že to neni židovka. Odišiel posledný transport, môžeme vyvesiť bielu zástavu, už viacej židov tu nemáme.“

A ja som skamenela, začala sa triasť, bola bledá asi, keby sa na mňa bol pozrel, určite by bol zbadal, ale asi sa na mňa nepozrel a ja som horko-ťažko vykotala, že už musím ísť, lebo môže prísť šéf. No a ja som odišla, šéf našťastie tam bol, som ho poprosila, aby niekoho poslal do pokladne a ja som dostala záchvat plaču a som plakala až do druhého rána, som sa nevedela ukladiť. (OH, Žena 1918/78)

Neskoršia skúsenosť uvedenej ženy potvrdzuje, že následky holokaustu postihli aj tých, ktorí sa mohli relatívne voľne pohybovať a vyhli sa koncentračným táborom. Stres nezanechával viditeľné rany, preto okolie neraz podceňovalo ich zážitky a vnímali ich ako „ľudí, ktorým sa nič nestalo“. Pritom dlhodobý život v permanentnom ohrození sa na nich prejavoval aj s odstupom rokov:

Ťažko to vysvetliť, viete. Mňa to v noci napadlo, že Bože, čo som ja prežila. Ja som celú noc nespala, tú noc. Aj som prášok vzala, aj tak som nevedela spať. Nesmiem na to myslieť. Ale to trvalo, viete, desať rokov u mňa. A ja som desať rokov nedala si nahovoriť, že moja sestra nežije a že moja mama sa neobjaví jeden deň. Šak moja mama mala päťdesiattri rokov, keď ju zavraždili, šak to bola mladá žena. Keď ja som mala päťdesiattri rokov, tak som si pomyslela, Bože moj, to moju mamu zavraždili takú mladú, alebo moju sestru devätnásťročnú. (OH, Žena 1918/78)

Max Stern popísal, ako sa postupne zmenil postoj okolia k tejto forme prežitia: „Po dlhých rokoch som sa zhováral s ľuďmi, ktorí sa tiež ukrývali. Všetci sme sa zhodli na tom, že to bolo často horšie ako byť v koncentračnom tábore. Bol to strašný útok na nervy. Báli sme sa každého, aj najnepatrnejšieho hluku a žili sme v ustavičnom strachu, že nás chytia. Je to čudná vec – keď ťa konečne chytia, je ti všetko jedno. Bola to často obrovská úľava“ (Stern, 2005: 41).

Slovenské národné povstanie

Zo svedectiev vyplýva, ako časť židovskej komunity ovplyvnilo SNP a možnosť bojovať proti utlačovateľom. Videli v tom nielen stratégiu prežitia, ale aj prejav zadosťučinenia:

Bolo tam päť Židov v tomto otriade, ktorých komisár Galica považoval za najspolahlivejších, čo sme aj boli. My sme nemali nijaké zázemie, nikde sme neutekali a sme si považovali za ohromnú česť a to je, by som povedal, taký určitý prerod u všetkých piatich, že naraz z tých potlačovaných a naháňaných sme sa stali niekým, ktorí vlastne tým druhým ukážu, že sme rovnocenní s ostatnými partizánmi. Nehovorím o pomste alebo odplate, ale mohli sme ukázať, že bojujeme proti fašizmu. (OH, Muž 1924/96)

Z viacerých prameňov vyplýva, že aj v tomto prostredí sa vyskytovali prejavy ne-skrývaného antisemitizmu. Stretol sa s nimi aj Romi Cohn. K partizánom prišiel s falošnými dokladmi, veliteľovi sa však predstavil svojím skutočným menom. Reakcia bola nečakaná: „Veliteľ nechcel, aby ostatní vedeli, že som žid, lebo niektorí partizáni nemali radi židov. Neželal si vnútorné rozbroje v oddiele. Nepotreboval intrigy a nehody. Chcel zohratú skupinu mužov, ktorí si navzájom dôverujú. Preto som musel byť Ján Kovič, kresťan. Koniec debaty“ (Cohn, Ciaccio, 2017: 145–146). Skúsenosť s nepriateľstvom voči židom zažili aj v inom partizánskom oddieli:

Veliteľ bol veľmi slušný. Ale bol tam jeden Ukrajinec, ktorý bol veľký antisemita. Raz sme sa so Šmuelom rozhodli, že ho zastrelíme. Mali sme raz stráž a vedeli sme, že nás ten Ukrajinec príde navštíviť. Tak sme si povedali: Zastrelíme ho a fertig. Vidíme, ako sa niekto blíži, bolo to v noci, už sme chceli strieľať, naraz vidíme, že je to Belov, náš veliteľ, tak sme samozrejme nestrieľali. Ale povedali sme mu, že my nedovolíme, aby tu niekto šíril antisemitizmus, že tu robíme ako všetci ostatní. Tak on urobil schôdzu nášho odriadu a povedal, že tu nestrpí nijaký antisemitizmus. (OH, Muž 1922:136)

Nie každý sa aktívne zapojil do bojových akcií, zážitky týchto ľudí (najmä po potlačení povstania) však boli rovnako dramatické. Veľavravný je príbeh vtedy 18-ročnej Jany. Keď sa otvorili brány tábora v Novákoch, prešla s rodičmi a súrodencami do Banskej Bystrice. Po obsadení mesta sa oddelila od zvyšku rodiny. V horskej chate, kde našla dočasný azyl, ju chytili príslušníci nemeckého horského oddielu so psami. Príťažilo jej, že ona a ďalšia mladá žena nosili nohavice, a nie šaty:

Povedali, že sme partizánky a ťahali nás cez hory. Tak ja som sa začala s tým jedným rozprávať, to boli takí mladí chlapci a tá Marta ma stále šťuchala, že nech nerozprávam. A ja som vtedy dosť dobre vedela po nemecky, tak sme sa rozprávali a oni sa nás furt pýtali, či sme partizánky a ja som, že samozrejme, že nie. No a som sa ho ešte opýtala, čo by tak povedala jeho matka, keby ho videla, že naháňa mladé dievčence po horách so psami a on povedal, že asi by ho veľmi nepochválila, že asi by sa hanbila. No a tá Marta do mňa stále šťuchala. Potom som už aj prestala s ním hovoriť a potom nás pripojili ku skupine dvadsaťtri ľudí, boli tam aj ľudia z Novák. Ja som sa tvárila, že ich nepoznám, oni, že ma tiež nepoznajú. A došli sme do nejakej dediny, neviem ale jaká to bola dedina a bol už skoro večer a ten jeden esesák mi hovorí: „A vy dve zmiznite.“ Oni tých dvadsaťtri ľudí odstrelili. (OH, Žena 1926/18)

Rozdielny postoj mladých žien modeluje dve možné stratégie záchranu. Zatiaľ čo Jana sa aktívne pokúšala mladému nemeckému vojakovi „vniknúť pod kožu“, Marta uprednostňovala pasivitu a poslušnosť. Obe reakcie mali rovnakú šancu na (ne)úspech, pričom nik nemohol vopred vedieť, ktoré riešenie je momentálne vhodnejšie. V celom priebehu holokaustu záviselo od konkrétnych aktérov, či v danej si-

tuácii mal väčšiu nádej asertívny prístup alebo skôr poslušnosť a nenápadnosť obetí, prípadne (čo bol najčastejší výsledok) zlyhali obe alternatívy.

Deportácie 1944

V roku 1944 deportácie z územia ľudáckeho štátu, resp. z arbitrážnych území predstavujú podobné a zároveň odlišné príbehy. Spoločným znakom bolo, že hlavnými aktérmi boli nacistickí okupanti za výdatnej pomoci miestnych kolaborujúcich organizácií a jednotlivcov. Pre obyvateľov Maďarska išlo o novú skúsenosť, ale židia zo Slovensku sa s transportmi stretli už počas prvej vlny v roku 1942. Niektorí vďaka úspešnému úteku Adolfa Wetzlera a Rudolfa Vrbu na jar 1944 z Osvienčimu poznali aj fakty o pomeroch v táboroch.

Ja ako ešte niektorí, ale nie mnohí, sme vedeli, čo je Osvienčim. Já dokonca, môžem povedať, skoro som sa už tam vyznala. V roku štyridsiatom štvrtom tí dvaja, čo ušli z Osvienčima a boli tu v Bratislave, tak doniesli so sebou aj ten nákres tak Osvienčima, ako aj Birkenau. A môj nebohý manžel bol tiež v podzemnom hnutí. Teraz bola reč o tom, ako to doručiť na Ústredňu Židov. Bola som mladá a dobre som vypadala, tak mysleli, že nebudem nápadná na ulici. A skutočne tak sa aj stalo. Samozrejme, doma sme to celkom presne prezreli, že ako je to. Potom sa to tak zarolovalo, ja som to zobrala a išla som kludne hore a skutočne sa mi to podarilo priamo doktorovi Kováčovi¹⁹ odovzdať. (OH, Žena 1910/5)

Ani toto poznanie však rodinu neuchránilo pred deportáciou do Auschwitzu, kde jej rodičia neprešli prvou selekciou...

Informácie Wetzlera a Vrbu neboli všeobecne známe, pokusy vyhnúť sa deportácii boli však na Slovensku častejšie než v roku 1942. Vtedy ešte mnohí verili, že skutočne idú pracovať. Nechceli odísť do neznáma, rozlúčiť sa s rodinou, priateľmi, netušili však, že sú určení na smrť. Chýbala im preto potreba brániť sa, iní zas nemali odvahu, schopnosti alebo kontakty, aby niečo podnikli. V roku 1944 však už bol zrejmé, že „v neznáme“ ich nečaká nič dobrého. Pokusy uniknúť boli častejšie, aj napriek podpore časti obyvateľstva však nie vždy mali úspech. Keďže „aj Mikuláš mal svojich udavačov“, mladého muža, ktorý sa skrýval spolu s matkou, bratom a ďalšími príbuznými, na základe udania chytili na Štedrý deň 1944:

Potom na prvý vianočný sviatok na dvore väznice zastrelili jednu partizánku. No a ďalšia strašná vec, ktorú sme zažili tam, bolo to, že dovezli partizána, ktorý bol celý omrznutý, nohy omrznuté, ruky omrznuté. Vypočúvali ho tí POHG, Slováci. A taká strašná vec sa stala, že vlastne tomu partizánovi, ktorý mal tú nohu úplne omrznutú, údajne mu ju odľali.

19 Bol zamestnancom Ústredne Židov a patrila medzi členov ilegálnej Pracovnej skupiny.

Rodinu neskôr premiestnili do tábora v Seredi, kde sa o pár dní rozhodlo o ich ďalšom osude:

V Seredi prišla selekcia, všetko nastúpilo k apelu. Tak sme stáli na tom apelpiaci. Mama, mamy sa držala tetka, a mňa sa držala mama až do chvíle, kým došiel Bruner, veliteľ tábora, s tým bičom na psa a tým nás rozdelil. A nikdy viac som mamu nevidel. [PLAČ]. Nás potom hneď dali do vagónov a odišli sme s transportom do Nemecka. Nie do Poľska, ale do Nemecka. (OH, Muž 1927/4)

Nasledujúci príbeh ilustruje podmienky deportácie, ale aj fakt, že na jar 1944 židia na arbitrážnom území stále netušíli, čo ich čaká, preto nevytvárali stratégie záchrany. Mladú ženu spolu s rodičmi a súrodencami previezli najskôr z rodnej dediny do neďalekých Košíc. V tehelni, ktorá slúžila ako sústreďovací tábor, boli takmer mesiac:

Tak prvý transport, čo išiel, tak napríklad môjho otecka sestra, ona zvlášť bola. Tak ona mala štyri deti, štvrté decko porodila v tehelni a bolo to decko asi dvojtyždňové a tie štyri deti, aj ona, aj švagriná, išli v jednom vagóne a my sme išli ich pozeráť, že kde sú. Ona strašne plakala, lebo jej nedovolili ani jeden malý vankúšik pre to malé decko zobrať. No takže sme jej cez tú škáru strčili dnuká vankúš, aby aspoň mala kde to decko dať. Oni odišli a my sme išli druhý transport. Každý povedal, že len na prácu nás nesú. A že starí budú doma a mladí budú pracovať, tak sme sa uspokojili. No že predsa budeme spolu a že my budeme chodiť na prácu a rodičia, hoci moji rodičia ešte boli mladí, mamka mala tridsaťdeväť rokov, otecko o desať viac, ale tak sme išli. Tam nás dali do vagóna a na stanici už plno esesákov a potom tých, to boli ukrajinskí, mali takú lebkú na čiapke. To boli najstrašnejší. Tak tí nás potom ešte prekontrolovali, kto mal peniaze, potom ešte zobrali od nich peniaze. Dali do vagónov plno ľudí, že sme sa nevedeli pohnúť a ešte každý mal dajakú malú batožinu, takže to bolo dačo strašné. A dali nám tam jesť marmeládu, plno také bedničky. A ja odvtedy nenávidím marmeládu, lebo sme nejedli ju vôbec, ale sme boli úplne zašpinené, lebo na tých bedničkách sme sedeli. (OH, Žena 1924/18)

Bunkrovanie

Bunkrovanie sa spájalo so širokou škálou provizórnych alebo vopred pripravených úkrytov v mestách, na vidieku alebo v prírode. Ohrození ľudia využívali verejné objekty, rôzne prispôsobené domové a bytové priestory alebo „zemljanky“, vykopané niekedy hlboko v lesoch, inokedy v záhradách blízko mestských sídiel. Ukrývaní židia sa snažili byť „neviditeľnými“ pre každého okrem zasvätených pomocníkov. Podmienkou úspechu bola aktívna pomoc záchrancov: „Neviem, koľko bolo úkrytov a bunkrov na území Slovenska, ale viem, že po oslobodení ostalo v nich asi desaťtisíc živých židov.“²⁰ Tých úkrytov muselo byť niekoľko tisíc. To znamená, že sa na-

20 Podobné číslo (11 000 osôb) uvádza v tejto súvislosti aj Róbert Büchler (1998: 67).

šlo niekoľko tisíc poctivých občanov, ktorí vzali na seba obrovské riziko a poskytli nám, štvancom, pomoc, za čo im buď večná chvála“ (Eckstein, nedatovaný rkp.: 36).

K paradoxom holokaustu patrí, že niekedy našli ohrození úkryt na miestach, kde by to nik neočakával, napríklad v reprezentatívnych priestoroch bratislavskej Reduty. Počas 2. svetovej vojny tam bolo aj kino, v ktorom vďaka premietачovi, pánovi Drobnému, našlo úkryt viac ohrozených židovských obyvateľov:

„Náš úkryt bol medzi povalou kina a strechou. Tam sme si umiestnili núdzové lôžka a pripravovali si potravu. Priestor, kde sa premietalo, bol do piatej večer uzavretý a mohli sme sa v ňom voľne pohybovať. Premietач mal ešte jedného mladého pomocníka, pred ktorým sme si museli dávať pozor, takže počas jeho premietania sme museli priestor opustiť...“ (Stern, 2005: 43).

V ďalšom texte autor priblížil komplikované riešenie zdanlivo samozrejmych úkonov: „Ukryvanie bolo pre nás všetkých veľmi ťažké, lebo tam človek nemal žiadne súkromie. Všetky veci také samozrejme v každodennom živote sa stali problémom. Človeku vystačí na niekoľko dní aj malé množstvo potravy, ale nezaobíde sa bez vody a toaletných zariadení. Odstraňovanie exkrementov a hygienických odpadkov nám robilo veľké problémy, keďže záchodov nablízku nebolo. Hneď vedľa kabíny premietачa bola hudobná škola. Vyučovalo sa v nej večer medzi piatou a siedmou a chodievali tam chlapci na husle. Pánu Drobnému sa podarilo doniesť nám futrál na husle a my sme svoje exkrementy zabalili do novinového papiera a vložili ich do futráľa. Keď muzikanti skončili vyučovanie, jeden z nás zbhol s ním von. Odpadky sme vyhodili v parčíku a vrátili sa do úkrytu“ (Stern, 2005: 45).

Dlhodobý pobyt v izolovanom prostredí okrem zimy, hladu a stresu sprevádzala aj „ponorková choroba“:

To bolo tak strašné, tam nás bolo deväť v tej jednej izbe. My sme boli piati a mamin brat s rodinou štyria. A ten mamin brat, úplne mal nervy na dranc, ten by sa tam bol s každým bil. [...]

A sedeli sme, a znervózňovali sme sa, báli sme sa. Kukali sme na hodiny. Chodiť sme nemohli. Môj otec, hovorím, ten už bol starší vtedy, ten už mal šesťdesiat osem rokov, strašne kýchal napríklad. Keď sme videli, že ide kýchnuť, jeden stál s vankúšom a naňho, aby to nebolo počuť. Ja som tam napríklad mala zápal slepého čreva. Našťastie sa to podarilo rozohnať. Otcovi tam hnisali nohy. No hrozné, hrozné. (OH, Žena, 1929/83)

Nasledujúce svedectvá približujú formy bunkrovania v rôznych prostrediach. Netypickým životným situáciám v prímestskom či vidieckom prostredí sa museli prispôbiť aj deti:

Medzitým nám pripravili, a to bolo viac než strašné, taký bunker v jednej záhrade nad Bielym krížom v lese. To bol stoh slamy, pod ktorým bola vykopaná jama, tak rozmeru dvakrát šesť metrov a malo to potrebnú hĺbku. Zospodu bol urobený otvor, kde bol pristavený rebríček s niekoľkými priečkami. Zariadenie tohto bunkru boli

dve postele nad sebou, jeden stolík, jedna stolička tam bola. Viem, že sme sa skoro stále zdržiavali v posteliach, lebo nedalo sa to teda vykúriť. Samozrejme tam nebol ani plyn, ani voda, ani elektrina. Na kúrenie tam boli také kachličky. [...]

No ale, nasnežilo a báli sme sa vychádzať von, aby tam nebolo vidieť stopy. Zase ten sneh mal tú výhodu, že nám nemuseli vodu nosiť. Jedlo nám nosili jednak doma, teda majitelia tej parcely, to bola jedna nemecká rodina a ešte nejakí ďalší, čo nám nosili jedlo. (OH, Žena 1936/82)

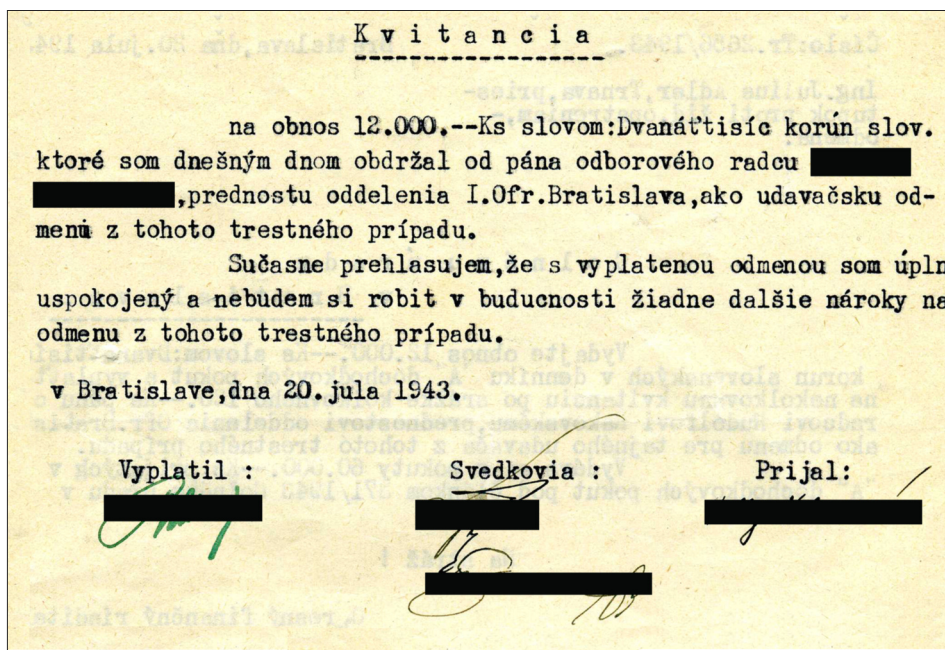
Príbeh vtedy päťročného dievčaťa ilustruje, že nebezpečenstvo hrozilo aj vo vidieckom prostredí:

V danej dedine Bully a v blízkom okolí sa skrývalo viacero židov, detí, starších. Ľudia tam svojich neschopných boja a neschopných trebárs ani úkrytov v bunkroch zanechávali, tak som tam bola ja a stará mama. Došlo údajne k nejakému udaniu a nastal prepád. Šestnásteho januára štyridsaťpäť postrieli tam šesť ľudí. Ja som ostala jediná nažive. Bolo to vďaka absolútnej náhode. Bola som, hoci neskôr som išla do čierna, ale blondavá som bola. Bola som nie celkom päťročné decko, mala som také sedliacke šaty, proste ma neidentifikovali. V danej osade Bully je šesť ľudí pochovaných, zastrelených... Zaujímavé, ja si nepamätám na tú strelbu, ktorá tam nastala. Pamätám si na Nemca. To si pamätám. Ja som mu išla na koňa. A to si pamätám, nič viac. A vedela som, stará mama nebola v tom istom dome u tých istých ľudí, už z dôvodov ochrany. Nevedela som, že jej niet. Vlastne na tých Bulloch som ostala jediná.

Zložité podmienky zvládli ľudia, ktorí sa skrývali v lesoch len vďaka pomoci dedičanov:

Päť mesiacov, predstavte si v zime, my sme neboli na to pripravení. Jeden sedliacky mládenec nám pomáhal. My sme ešte išli vyššie do hôr, tam sme si postavili riadny zrub. Sme pílili stromy a asi päť krát päť metrov zrub z tých stromov, ten pán Ľ. nám doniesol asfaltovú lepenku na strechu a doniesol nám na chrbte železnú piecku na ktorej sa varilo a ohrievala voda a všetko možné. V blízkosti bol prameň. A tak sme prežili bez ochorenia celú zimu až do triadvadsiateho marca. Prišli nám povedať, vraj bolo vidieť z dediny dym, my sme tam kúrili aj cez deň. A bolo vidieť dym a nikdo nás nezradil. Otec bol tak obľúbený. A prišli nás aj navštíviť niektorí robotníci a úradníci, nosili nám chleba a neviem, všetko možné. A potom ešte nejakí ďalší známi sa k nám nastahovali. Jedni mladomanželia s jednoročným deckom, boli nás dvadsiati v tom srube, ktorý mal, ja neviem dvadsaťpäť štvorcových metrov. Sme tam žili päť mesiacov a prežili sme to! (OH, Muž 1912/143)

Zvolené príklady približujú len malú časť širokého spektra tejto formy záchrany. Poukazujú tiež na rozdielny priebeh bunkrovania v „civilizácii“, kde si ohrození (s vedomím rizika) mohli zabezpečiť niektoré potrebné veci sami, resp. v prírode, kde boli oveľa viac závislí na pomocníkoch.

Obrázok č. 1. Zápisnica o udaní židovských spoluobčanov. Zdroj: Archív ÚZŽNO

Záchrancovia²¹ a udavači

V roku 1944 pristupovala majoritná spoločnosť k zvyškom židovského obyvateľstva diferencovane. Niektorí riskovali životy a existencie svojich rodín, iní si za pomoc nechali zaplatiť, ďalší využívali možnosti, ktoré im ponúkla funkcia v úrade, nechýbali však ani udavači. Treba si uvedomiť, že pomoc prenasledovaným vyžadovala postaviť sa proti zákonom štátu, ale aj proti autorite prezidenta – katolíckeho kňaza. Títo odvážni ľudia však predstavovali menšinu obyvateľov ľudáckeho štátu, ktorý (rovnako ako iné totalitné režimy) mal prejavy vedomého i nevedomého udavačstva „... zakalkulované vo svojej stratégii a taktike, ktoré sa premietajú do každodennej politickej praxe, kde sa stávajú jej dôležitou, neoddeliteľnou súčasťou“ (Kamenec, 2016: 170). V tomto duchu sa vyjadril aj Jozef Tiso: „Statočný Slovák oznámi každého, kto sa neriadi vydanými predpismi“ (Tamže: 172). Prezidentova výzva padla na úrodnú pôdu: „Stovky slovenských donášačov snorilo za našimi ľuďmi“ (Eckstein,

21 Raul Hilberg rozdelil obyvateľov krajín pod nacistickým vplyvom do troch kategórií (páchatelia, obeť, diváci). Záchrancom venoval niekoľko strán v rámci kategórie divákov (Hilberg, 2002: 191–194). V jeho vymedzení však absentujú pomocníci obetí, teda skupina, ktorá minimálne na Slovensku zohrávala dôležitú úlohu (Salner 1997: 11). Eva Fogelmanová (1999) analyzovala fenomén záchrancov hlavne v okupovaných štátoch západnej, resp. východnej Európy, krajinám v strede kontinentu (vrátane Slovenska) venovala menšiu pozornosť.

Okrasné finančné riaditeľstvo v Bratislave.

rovný referat

Dňa 20. VII. 1943 Tr. 12

Príj.

25

Došlo dňa 20.VII.1943 a je zanesené
v registru o taj. udaniach pod pol.
č. 12.11.1943.

Z á p i s n i c a

spísaná dňa 20.VII.1943 o 12 hod.ú okresného finančného riaditeľ-
v Bratislave za prítomnosti podpísaných.

P r e d m e t o m

je, dostavenie sa tajného udavača, ktorý udáva nasledovne:
Mám vedomosť o tom, že [redacted], lekárka z Trnavy/Sereď/
zaplatila za vyslobodenie svojho manžela v Žilinskom tábore 35.000.-Ks
a to 10.000.-Ks složila na referáte a 25.000.-Ks prevzal od nej [redacted]
[redacted]. Dalej mám vedomosť i o tom, že v žilinskom tábore zaplatil za vy-
slobodenie svojich dvoch švagrov [redacted] sumu 40.000.-Ks. Me-
novaní švagrovci sa menovali [redacted] a boli majiteľmi pile v Lipt.
Hrádku. Túto sumu za menovaných od [redacted] prevzal [redacted]
ktorá je zamestnaná ako sa mi vidí na O.f.r.v Trenčine za svoje vyslobo-
denie zo Žilinského tábora sumu 20.000.-Ks. Tieto peniaze za neho složil
[redacted] zo Žiliny a prevzal ich [redacted]. Vo všetkých prípadoch
sa jedná za vyslobodenia z tábora.
Nárokujem si na zákonitú udavačskú odmenu.

[redacted], fin.kom.
[redacted], rfs.

[redacted]
[redacted]

Obrázok č. 2. Potvrdenie o prevzatí udavačskej odmeny. Zdroj: Archív ÚZŽNO

nedatovaný rkp.: 40–41). Niektorých motivoval antisemitizmus či lojalita k režimu, iných strach, ďalších zvedla vyhlásená „udavačská odmena“.

Alexander Eckstein (a nielen on) bol v rámci svojich aktivít v kontakte s páchatelmi, obeťami, aj divákmi, teda príslušníkmi všetkých troch Hilbergom spomenutých skupín obyvateľstva. Pokúšal sa opakovane vybaviť dokumenty pre židovských utečencov: „Nikdy by som nebol mohol vybaviť doklady, keby na úradoch nesedeli naši sympatizanti. Nenávideli hitlerizmus a preto boli ochotní pomáhať“ (Eckstein, nedatovaný rkp: 12). Ponúka aj opačný pohľad: „Museli sme samozrejme pracovať veľmi opatrne, veď sme sa pohybovali v raji udavačov. [...] Zaujímavé bolo, že bratislavských udavačov nenajímali len v mestskej spodine, ale aj v dobre postavených kruhoch. Tí udávali v nádeji na výsadné postavenie“ (Eckstein, nedatovaný rkp.: 21).

Nezištnú pomoc napriek nepredstaviteľnému riziku približuje iné svedectvo:

V dedine Liptovský Ján žila vdova, prostá, jednoduchá žena, pani Chlebová. Táto ženička bez akéhokoľvek váhania vzala moju mamu. Skrývala ju, mala syna, v tej dobe tuším asi dvanásť, trinásťročného, možno trošku menej a tým bolo to nebezpečie, sa-

mozrejme, väčšie, že niekoho skrýva a syn to prezradí, preriekne sa. Napriek tomu riskovala to. A vdova neuveriteľne, dnes takmer nepredstaviteľne chudobná, ktorej políčko bolo približne veľké ako šesť obývačiek v paneláku, možno osem. Z tohoto a z nejakej hydiny žila. Občas si našla nejakú pomocnú prácu vyprať niečo alebo niečo takého. A táto žena zachránila život mojej matke, ktorá nemala ani korunu, ani za to jej nemohla zaplatiť, čo efektívne vydala na potraviny. Bol okrem toho lístkový systém, nebolo to také jednoduché potraviny zháňať. A keď oslobodili sovietske vojská Liptovský Ján, tak matka prvýkrát po iks mesiacoch vyšla na ulicu a s najväčším údivom zbadala, že na plote, pri bránke ich domu je veľká vyhláška v slovenčine i v nemčine, že ukrývanie židov alebo partizánov sa trestá smrťou. Aby jej údiv bol ešte väčší, súčasne s ňou vyšli prvýkrát po mesiacoch na čerstvý vzduch siedmi skrývajúci sa partizáni, ktorí boli v šope, o ktorých matka nevedela, oni nevedeli o matke. Takže táto chudobná slovenská tetka zachránila život ôsmim ľuďom. Nevzala za to ani korunu a mala vlastné relatívne veľmi veľké výdavky. (OH, Muž 1929/73)

Pretrvávajúce zdravotné a psychické problémy ženy, ktorá sa dlhodobo skrývala v rôznych úkrytoch opäť ilustrujú, že aj ľudia, ktorým sa zdanlivo „nič nestalo“, trpeli následkami dlhodobého skrývania sa vo fyzicky a psychicky náročných podmienkach ešte roky po oslobodení:

Po ukončení vojny moja mamička bola veľmi chorá. Vážila možno okolo tridsať päť kíl. Bola slepá, pretože mala takú psychickú traumou a také problémy, že oslepla. Nemala zuby, lebo žiaľ bohu nemala stravu dobrú a keď prišlo oslobodenie a moji rodičia sa vrátili do toho domu, kde predtým bývali, nič tam nenašli. [...]
Takže zdravotný stav mojej mamičky nebol utešený. Síce sa jej vrátil zrak po nejakom čase, tým, že odišiel ten stres, strach, lebo strach je to najhoršie, čo človek môže zažiť. Strach o seba, o deti. Tak mamičke sa časom vrátil zrak a sa dostala do takého stavu primeraného, že mohla jestvovať, fungovať, ale musím povedať, že ona celý život bola ťažko depresívna. (G2, Žena 1948/3)²²

Záver

Etnologický pohľad na židovskú komunitu v roku 1944 ilustruje prínos metódy orálnej histórie, ktorá spolu s inými memoárovými prameňmi prehľbuje poznatky historických výskumov.

Poznanie individuálnych reakcií vnáša do suchej faktografie archívnych prameňov reálie každodenného života v náročných podmienkach, ale aj atmosféru a emócie doby. Poznatky, ktoré upozorňujú na fenomény strachu a odvahy, predstavujú tiež podklad pre hlbšiu analýzu rôznych stratégií prežitia. Tieto možno rozdeliť do

²² Rozhovor je súčasťou dlhodobého výskumu druhej generácie (preto G2). Číslo za lomkou označuje poradie rozhovoru v archíve autora.

dvoch skupín. V rámci prvej z nich sa ohrození spoliehali na oficiálne (cirkevné alebo politické) authority. Po okupácii Slovenska však tieto dokumenty (krstné listy, rôzne výnimky) úplne stratili pôvodný význam. Nemci (a ich slovenskí pomocníci) neuznávali dovtedy platné (proti)židovské zákonodarstvo. Židov deportovali alebo priamo vraždili bez ohľadu na deklarovaný náboženský status či rôzne výnimky. Do druhej skupiny patrili „ilegálne“ či presnejšie „zakázané“ formy boja o prežitie. Smrti alebo deportácii v roku 1944 unikli len tí, ktorí sa spoľahli na vlastné schopnosti a „protizákonnú“ pomoc majoritného obyvateľstva.

Zvolené riešenia zachránili veľa ľudských životov, ale... Keď porovnáme počty zavraždených a preživších, vidíme, že celkovo neboli úspešné. V sčítaní obyvateľstva sa v roku 1930 k židovskému vierovyznaniu prihlásilo 136767 osôb. Holokaust prežilo približne 22% z tohoto stavu. Bez ohľadu na to, akú stratégiu jednotlivci zvolili, museli sa kratší či dlhší čas vyrovnávať s náročnými psychickými a fyzickými podmienkami. Nečudo, že mnohí z nich trpeli následkami prežitého utrpenia a stresov ešte roky po oslobodení a mnoho zo svojho utrpenia prenášali aj na svojich potomkov.

Použitý korpus svedectiev prináša dôkazy solidarity a pomoci ohrozeným, nastoľuje však aj nepríjemné otázky. Svedkovia, ale i súčasné médiá zdôrazňujú relatívne vysoký počet odvážnych záchrancov. Jad Vašem ocenil na Slovensku približne 600 ľudí medailou Spravodlivý medzi národmi, ale určite ich bolo oveľa viac. Každý z nich si zaslúži maximálnu úctu, ich hrdinstvo sa však v súčasnosti často zneužíva ako alibi pre časť spoločnosti, ktorá podporovala (a naďalej adoruje) vtedajší režim. Činí tak napriek (alebo práve preto?) krokom zameraným na „riešenie židovskej otázky“. Prejavy udavačstva poznáme z celého Slovenska. Podieľali sa na nich ľudia z rôznych spoločenských vrstiev, v mestskom aj vidieckom prostredí. Motívom mohol byť rešpekt pred platnými zákonmi, lojalita k režimu, pragmatický záujem o získanie a udržanie židovských majetkov, antisemitizmus, očakávanie udavačskej odmeny (obrázok 1 a obrázok 2) či strach, že v prípade odhalenia pomocníci ohrozia vlastnú rodinu.

Uvedené príbehy zároveň kladú otázku, či do pomyselného „šuplíka záchrancov“ patria aj ľudia, ktorí „videli dym, no mlčali“ (veď už týmto krokom sa postavili proti Tisovej definícii „správneho Slováka“), alebo len tí, čo aktívne pomáhali (a v akom rozsahu).²³

Grantová podpora:

Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0053/22 *Medzigeneračné vzťahy v rodine a v komunite: etnologická perspektíva*.

23 Eva Fogelmanová radí do tejto skupiny aj ľudí, ktorí sa postavili proti autorite režimu jednorázovým gestom (Fogelmanová, 1999: 10-11). Kritériá Jad Vašem na udelenie ocenenia Spravodlivý medzi národmi sú oveľa prísnejšie.

LITERATÚRA

- Büchler, R. Y. (1998). Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. *Acta Judaica Slovaca*, 4(4), 79–90.
- Cohn, R., Ciaccio, L. (2017). *Prežil, aby odriekal kadiš*. Bratislava: Marenčin PT.
- Conway, J. S. (2014). Význam zprávy o Osvětimi – Brzezince sepsaná Rudolfem Vrbou a Alfredem Wetzlerem. In: R. Vrba, *Utekl jsem z Osvětimi* (s. 377–408). Praha: Sefer.
- Csősz, L., Szeghy-Gayer, V. (2021). Petitioners of Jewish Property in Košice: A Case Study on the Holocaust and Local Society in a Slovak-Hungarian Border Region. *The City and History*, 10(1), 75–101.
- Eckstein, S. (Nedatovaný rkp.). *A predseda sme vzdorovali. Skutočnosti o záchranných prácach slovenských židov*. Tel Aviv.
- Eichler, B. (Nedatovaný rkp.). *Príspevok k histórii židov na Slovensku z doby 2. svetovej vojny až po október 1972*. Toronto.
- Fogelmanová, E. (1999). *Svědomí a odvaha. Zachránci Židů za holocaustu*. Praha: Volvox Globator.
- Fogelová, P., Szeghy-Gayer, V. (2024). *Proti režimu. Příběhy odporu a odvahy v období nacistické okupace v Košiciach*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV, v. v. i.
- Frieder, E. (1993). *Z denníka mladého rabína*. Bratislava: SNM – Oddelenie židovskej kultúry.
- Gonda, A. (2007). *Spomienky na zašlé časy*. Bratislava: Zing Print.
- Hilberg, R. (2002). *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933–1945*. Praha: Argo.
- Kamenec, I. (1991). *Po stopách tragédie*. Bratislava: Archa.
- Kamenec, I. (2016). Fenomén udavačstva v našich moderných dejinách. In: M. Pollák (Ed.), *Udavačstvo* (s. 169–175). Levoča – Bratislava: Občianske združenie Krásny Spiš a Kalligram.
- Lang, T. (2016). *Zbavení práva – majetku – života*. Nové Zámky: Finecom.
- Lang, T., Štrba, S. (2006). *Holokaust na južnom Slovensku. Na pozadí histórie novozámockých Židov*. Bratislava: Kalligram.
- Salner, P. (1997). *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda.
- Salner, P. (2019). Visible as People, yet invisible as Jews. *Human Affairs*, 29(1), 95–107. <https://doi.org/10.1515/humaff-2019-0009>
- Salner, P. (2025). Baptism as a Holocaust Survival Strategy (1938–1945 Slovakia from the Perspective of Oral History). *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 45(2), 67–78.
- Stern, M. (2005). *Známka môjho života*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry.
- Zpráva Vrby a Wetzlera (2014). In: R. Vrba, *Utekl jsem z Osvětimi* (s. 337–376). Praha: Sefer.

O AUTOROVI

PETER SALNER (ORCID: 0000-0002-6844-0235) – absolvoval štúdium na Katedre etnografie a folkloristiky na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, neskôr získal titul doktora vied v Slovenskej akadémii vied. Ako dlhoročný vedecký pracovník Ústavu etnológie a sociálnej antropológie SAV, v. v. i. v Bratislave sa špecializuje na urbánnu etnológiu, predovšetkým však na sociálnu kultúru židovskej komunity na Slovensku v 20. – 21. storočí. Je autorom viac než dvoch desiatok kníh a množstva odborných štúdií uverejnených v domácich aj zahraničných časopisoch.